

ББК 63.3(2Ук)
В41

В сборнике помещены практически неизвестные современному читателю документы и материалы известных государственных и политических деятелей Украины, которые вместе с научными трактатами и политическими статьями видных представителей украинской науки и литературы (И. Франко, М. Костомаров, М. Грушевський, С. Величко, И. Мазепа и др.) освещают развитие украинской политической независимой мысли на протяжении последних трех столетий.

Для историков, юристов, а также всех, кто интересуется историей Украины.

Редактор М. П. Парцей

Вивід прав України/М. Грушевський, І. Франко,
В41 ко, М. Костомаров та ін.— Львів: МП «Слово»,
1991.— 128 с.

ISBN 5-7707-1658-4

У збірнику вміщено практично невідомі сучасному читачеві документи та матеріали провідних державних і політичних діячів України, які поруч з науковими трактатами і публіцистичними статтями видатних представників української науки і літератури (І. Франко, М. Костомаров, М. Грушевський, С. Величко, І. Мазепа та ін.) висвітлюють розвиток української політичної незалежної думки протягом останніх сторіч.

Для істориків, юристів, а також всіх, хто цікавиться історією України.

В $\frac{120200000-003}{A84(04)-91}$ БЗ 18-4-91

ББК 63.3(2Ук)

© Мале підприємство
«Слово» 1991

ISBN 5-7707-1658-4

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

250 ЛІТ.

Коли Ви читаєте ці рядки, минає 250 літ від прилучення України до московської держави: 8 січня ст. ст. 1654 р. провідник українського народу, гетьман Богдан Хмельницький зі старшиною зложив присягу на вірність московському цареві.

Чи припускав він, що ті відносини, які зв'язував він сею присягою, потривають так довго? — З певністю — ні.

Для нього се була дипломатична комбінація, одна з карт широкої політичної гри, яку повів сей «малий і незначний чоловік», як він себе називав, з польською адміністрацією несподівано виросла величезна війна, що перевернула давнішу політичну систему східньої Європи, так і ся його дипломатична комбінація — союз із Москвою, несподівано сталася підвалиною нового політичного групування половини Європи.

В перших початках повстання Хмельницькому пощастило здобути поміч кримської Орди і се забезпечило йому перші успіхи, дало можливість увільнити Подніпров'я від польського війська, скупитися великим силам і розвинутися народному повстанню в такій величезній скалі, якої не бачило ні одно з попередніх козацьких повстань. Але татари були непевними союзниками, і тому Хмельницький старається здобути інших союзників. Особливо коли в його власній свідомості війна піднята в інтересах козацької верстви перетворилася в боротьбу за права цілого народу, за незалежність України, і він уже не хотів миритися з польським правительством на дрібних компромісах (січень — лютий 1649), він шукає нових точок опори для нової боротьби з Польщею, що мала бути боротьбою на життя й на смерть. Він веде переговори з Туреччиною, Москвою, Волощиною, Семигородом, Швецією, стараючися всякими способами втягнути їх у свою війну з Польщею і залізним перстеном здусити її. Се моментальна ціль стоїть перед його очима, і він лишає завтрішньому дневі журитися завтрішніми справами. Як зручний дипломат, вихований у найвищій школі дипломатії — орієнтальній, він не робив скрупулів в обіцянках і формах, якими позискує собі союзників. Змушений зрадою татар до трактатів з Польщею, він у сих трактатах признає себе підданим польської республіки, zarazом укладає умову з Туреччиною, в якій за обіцянку помочі пресії на татар признає над собою зверхність Отоманської Порти, а коли показалося, що московський цар представляє собі союз із Україною проти Польщі не інакше, як у формі підданства під владу Москви, не робить трудностей у признанні над Україною московської зверхности.

Москва взагалі дуже отягалася з участю в українсько-польській війні. Вона ще була повна пам'яті про недавній політичний занепад

своїєї держави й тріумфи Польщі, та не важилося зривати свою «вічну згоду» з Польщею, уложену в р. 1635. Даремно Хмельницький то сипав компліменти, то погрози московському правительству, то вабив його обіцянками завоювати цареві Крим і навіть Єрусалим, — московський цар відповідав компліментами на компліменти, але не хотів мішатися в війну Хмельницького з Польщею.

Та Москва боялася не тільки Польщі, але й козаків. Попередники Хмельницького також шукали помочі в Москві проти Польщі, але без церемонії пустошили московські землі, коли польське правительство напускало їх на Москву, щоб дати вихід нагромадженій енергії козацької сили. Поки Хмельницький мав стільки сили, щоб вести власну політику, Москва могла покладатися на його афекти; але коли зрада татарського хана змусила його до трактату з Польщею серед найбільшого розмаху його сил в 1649 р., а нова зрада привела його до болючої катастрофи під Берестечком (1651) — Москва дуже затривожилося. Ще одна така катастрофа — і Хмельницький піде в хвості польської політики, а в польських політичних кругах уже носилися з пляном напустити козаків і кримську орду на Москву, щоб зайняти їх сили. Московське правительство побачило, що мусить запевнити себе союзом із Україною у власних інтересах, аби козацькі сили не звернулися проти нього. Збір відпоручників станів московської держави («земський собор»), скликаний московським правительством восени 1653 р. оріє, що правительству повинно прийняти під владу Москви «гетьмана Б. Хмельницького і все військо запорозьке з містами й землями»; для формального оправдання се мотивувалося тим, що польський король, порушивши права православної віри, тим порушив і свої *pacta conventa* (угоди) з підданими, отже українці вільні від своєї присяги, значить, Москва може прийняти їх під свою владу, не ламаючи своєї згоди з Польщею.

Вісті про сей перелом московської політики прийшли до Хмельницького, коли він особливо інтересувався московським союзом. Його позиція була тоді дуже тяжка. Той підпори зі сторони народних мас, яку він мав у початках свого повстання, більше не мав він давно вже. Великий політик, геніальний організатор, він не розумів чи легковажив соціальні змагання сих мас, і пожертвував ними при першій невдачі, при першій же трактаті з Польщею, згодившись на відновлення *status quo* підданства, панщини, шляхетського господарства. Від того часу народні маси відвернулися від Хмельницького. Він шукав опори в заграничних союзах, але вони йому не удавалися. Союз із Туреччиною не скріпив, а попсував ще гірше його союз з Кримом. В кампанії, яку Хмельницький знову вів із Польщею від р. 1652, татари знов зрадили його. Молдавські пляни розвіялися. Швеції йому все ще не вдавалося втягнути в війну з Польщею. Тим ціннішою йому здавалося московська поміч, і він спішив втягнути Москву як найскорше в війну з Польщею. Восени 1653 р., коли московське правительство рішало справу протекції над Україною, Хмельницький просить царя вислати в Київ і інші українські міста своїх воевод з військом, «бодай тисяч зо три». Очевидно йому хотілося, щоб московське військо чим скорше зайшло на спірну, українську територію, але для захоплення московського правительства він убирає се в форму ви-

слання московських залог, начеб для окупації України. Такий самий характер мають його заяви, коли він подає надію цареві, що він буде мати доходи з України, збираючи ті податки з міст і сіл, які давніше йшли польському правительству. Всі отсі його заяви мали фатальні наслідки для пізніших відносин України до Москви, але Хмельницький, даючи їх, очевидно не думав зовсім про якісь тривкі зв'язки з Москвою, а хотів лише досягнути моментальну ціль — втягнути Москву в війну з Польщею. Тому й признавши владу московського царя, він запевняє султана, що його відносини до Туреччини зістануться незмінні, — він і далі признає себе васалом Порти, а потім укладає політичні комбінації з Швецією й Семигородом, зовсім не в'яжучися московською протекцією і московською політикою.

Але Хмельницький перечислився, міряючи відносини до Москви практикою своїх відносин до безсильного правительства анархічної Польщі. Так тяжко рішившись на участь в українській справі, Москва, раз узявши Україну в свою протекцію, держалася її міцно і не пускала з рук, постановивши перетворити її з часом на свою провінцію. Ухопивши Хмельницького за слово, цар разом із посольством, що мало взяти з нього й українців присягу вірності, вислав на Україну воевод з військом, що мали збудувати московську кріпость у Києві, обсадити залогою, і ся залога послужила першою основою московської влади на Україні. І потім московське правительтво пильно користало з усякої нагоди побільшити залежність України від себе.

Така перспектива тісніших зв'язків із Москвою на Україні не всімалася нікому. Хоч не раз, уже здавна, українці проти польських елементів шукали опори в Москві, але великоросів на Україні не любили, дивилися на них як на людей некультурних, грубіянів; московська самовлада, із суворими формами кар на тілі, тортурами, засланнями на Сибір викликала в українцях страх і відразу; московське життя було чуже й не викликало найменших симпатій. Уже при самім акті присяги московському правительству між козацькою старшиною і московськими послами виникла суперечка, яка відкрила глибокий антагонізм між конституційними поглядами козацьких старшин і московським абсолютизмом: козацькі старшини зажадали, аби московські послы зложили їм присягу в імені царя на заховання умов, — послы відмовили, мотивуючи се тим, що московський «самодержець» не може обмежувати себе присягою супроти своїх підданих. Такий погляд не міг поміститися в козацьких головах, і хоч супроти упору московських послів вони відступили вкінці від свого жадання, сей інцидент викликав дуже неприємний настрій. Будова київської кріпости й уміщення в ній московської залози потягнули за собою також ряд неприємних конфліктів. Коли потім, у марті 1654 р. козацьке правительтво вислало своїх відпоручників до Москви, щоб устійнити дальший *modus vivendi* (спосіб співжиття) і при тім старалося звести до *minimum* (найменшого) участь московського правительтва у внутрішніх відносинах України, показалося, що московське правительтво

міцно тримається заяв, необережно зроблених Хмельницьким, і нічого не хоче попустити. Правда, своєї, московської управи на Україні воно ще не відважилось завести, не хочачи йти на перебіг з Хмельницьким і козаччиною, але й вистерігалось всього, що могло дати якусь гарантію українській автономії. В відносинах України до Москви мішалась елементи державної окремішності України з елементами московського централізму. Слідячи перші, один із видніших сучасних російських істориків права Сергієвіч (професор петербурзького університету) характеризує відносини України до Москви за Хмельницького як *персональну* унію; але з другого боку московське правительство не хотіло *загарантувати* Україні на *будуче* навіть провінціальної автономії. І тим часом як козаччина стреміла до повної автономії України, і в тім напрямі хотіла змінити ці переходові відносини, Москва хотіла зробити з України свою провінцію. При таких обставинах про встановлення дружніх відносин не могло бути мови.

Хмельницький відчув дуже скоро свою помилку. Він відкладає свою боротьбу з Польщею, навіть на зазиви московського правительства не хоче братися до походів на поляків і натомість запопадливо старається знайти нову підставу своїй політиці, аби опершись на ній зірвати з Москвою. Такою новою опорою являється для нього союз зі Швецією й Семигородом; Хмельницький планує з ними спільну кампанію проти поляків, укладається про розділ Польщі і готується до рішучого розриву з Москвою. На жадання московського правительства (що тим часом уложило союз з Польщею проти Швеції) — зірвати з шведами, відповідає він рішучою відмовою, і так само рішучо ставиться проти замірів розширення інгеренції московської адміністрації на Україні. Розрив висів у повітрі. Але в сю критичну хвилю Хмельницький умирає (27 липня 1657 р.). Узол, зав'язаний ним на швидку руку, лишився нерозв'язаним.

Його товариші й наступники, вірні ідеї автономної України, стараються далі знайти опору проти московського централізму. Гетьман Виговський пробує опертися на Польщі й татарах, Дорошенко на Туреччині, Мазепа й Орлик на Швеції, але роздвоєння між політичними змаганнями старшини й соціальними вимогами народних мас підірвало сили народу, а московське правительство користувалося і сим роздвоєнням і всіма ваганнями, замішаннями, суперечностями, щоб вести далі свою централістичну політику й обмежувати крок за кроком автономію України. Воно використовувало аспірації кар'єровичів і амбітників, деморалізувало козацьку старшину, крок за кроком, виторговувало від неї відречення то від тої то від сеї політичної прерогативи, платячи авансами, маєтностями, уступками для класових інтересів сеї старшини — на некористь народних мас, які воно ніби брало в оборону від утисків старшини. Сто літ від присяги Хмельницького з української автономії лишилася тільки безсила тінь; «пункти Б. Хмельницького» — себто точки, установлені московським правительством з його відпоручниками в марті 1654 р., стали порожнім звуком. Останні удари, завдані сим формальним останкам української автономії Катериною II, викликали тільки слабу реакцію. В 1791 р. до пруського міністра Герцберга в Берліні явився київський шляхетський маршал Капніст і на тайній авдієнції просив підмоги зі сторони

Пруссії, що тоді стояла перед перспективою близької війни з Росією, своїм землякам, крайнє роздрозненим правонарушеннями російського правительства. Герцберг дав на се здержливу відповідь — і дійсно, місія Капніста була, очевидно, ділом кружка українських патріотів, які зовсім не мали ані сил, ані відваги увійти в явний конфлікт із Росією. Українські автономісти, хоч і з наріканням і здавленням незадоволенням, — пішли одначе дорогою, яку їм витичило російське правительство.

Можність вести високу політику була втрачена українською суспільністю. Українське відродження, що зачиналося тоді, як кружок Капніста думав над останніми плянами дипломатичної акції, перенесло центр ваги в іншу сферу — культурної роботи, освідмлення й подвигнення мас. Кружок зав'язаний чільнішими українськими патріотами в Києві двісті літ по Хмельниччині (т. зв. Кирило-Методієве братство), у своїй програмі — першій серйозній і свідомій програмі відродженої України — рішуче переносить головну вагу в сферу культурних і соціяльних ідеалів, хоч і не вирікається політичних, автономічних постулятів. Він іде свідомо назустріч соціяльним змаганням мас, із якими розминулися, зігнурувавши чи переочивши їх, великі провідники української революції XVII в. — і підкладає нову, міцну підвалину під будову українського відродження.

1 (14) XII. 1903.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

Стаття присвячена 250-ій річниці приєднання України до Російської держави в 1654 р., написана німецькою мовою спеціально для інформаційного часопису «Ruthenische Revue». Українською мовою надрукована у «Літературно-науковому Віснику» (1904. Кн. I).

З М І С Т

Від видавництва	3
1. Михайло Грушевський Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного Слов'янства	7
2. Самійло Величко Причини війни Хмельницького з Поляками	14
3. Вячеслав Липинський Україна на переломі	18
4. Гетьман Іван Мазепа Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями	42
5. Гетьман Пилип Орлик Вивід прав України	45
6. Микола Костомаров Книги Битія Українського Народу	50
7. Іван Франко Ukraina irredenta	59
8. Іван Франко Поза межами можливого	71
9. Микола Міхновський Самостійна Україна	78
10. Михайло Грушевський 250 літ	84
11. Михайло Грушевський Виговський і Мазепа	89
12. Четвертий Універсал Української Центральної Ради 22 січня 1918	99
13. Проклямації Української Національної Ради 1 листо- пада 1918	103
14. Акт Директорії про з'єдинення всіх українських земель	105

15. Михайло Грушевський	
На порозі нової України	106
16. Симон Петлюра	
В день свята Української Державности	117
17. Універсал Української Головної Визвольної Ради . .	119
18. Платформа Української Головної Визвольної Ради . . .	122